

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 4.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2015

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében



Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

„Kondorosi csárda mellett...”

Arany János betyárverseinek keletkezése és utóélete

A széles körben elterjedt hagyomány szerint „hét út találkozásánál” megépült kondorosi csárda ma már fogalom, összeforrt Rózsa Sándor nevével és a magyar betyárvilággal. Az ott berendezett csárdamúzeumnak, kitűnő konyhájának, s nemkülönben a már évek óta rendszeresen megrendezésre kerülő betyárnapoknak köszönhetően méltán tekinthetjük Békés megye és a Dél-Alföld egyik különleges turisztikai látványosságának.

A csárdáról számos irodalmi alkotás, neves személyekkel itt megesezt, többkevesebb hitelességű anekdota született, Kondoros nevét azonban kétségtelenül a tiszakürti születésű, de gimnáziumi tanulmányai utolsó éveit (1878–1882) Szarvason végző Szabolcska Mihály (1862–1930) költő, református lelkész verse, *A Grand Cafében* tette ismerté az egész Monarchia területén. A vers 1894-ben, a *Hangulatok* című kötetben látott napvilágot, a zongoravirtuóz nótaszerző, Pete Lajos (1867–1924) megzenésítette, és díszborítás kottafüzetét a Bárd Ferencz és Testvére zeneműkiadó már 1897-ben meg is jelentette Budapesten.¹ Szabolcska versét azonban egy másik, évtizedekkel korábban íródott vers ihlette, ami népies műdal formájában terjedt el és vált népszerűvé hazánkban, s így természetesen Kondoroson is. Alábbiakban ennek a versnek a keletkezésével és utótörténetével foglalkozunk.

Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc történetéről 1947-ben meghirdetett centenáriumi néprajzi gyűjtés során egy Bertalan Emma nevű, alig húszesztendős másodéves budapesti bölcsészhallgató bő egy hónapot tartózkodott Békés megyében. A könyvtár–török (!) szakos ifjú hölgy a tanulmányútról leadott hivatalos beszámolója szerint július 19–29. között Mezőberényben, július 29-től augusztus 13-ig Békésen végzett kutatómunkát, de néhány napot Kondoroson és Békéscsabán és eltöltött.² A feladatát komolyan vevő, ambiciózus

1 „Pete Lajos. Op. 8. A «Grand Cafében». Ének és zongorára. Budapest, Bárd Ferencz és testvére. 60 kr. nettó.” *1897-ik évben a magyar korona országában megjelent zeneművek jegyzéke*, szerk. KATONAI MAGYAR GÁBOR, [Bp.], [1898] (Magyar könyvker. egyl. évkönyve, 8), 163.

2 Kondoroson 2–3 éjszakát, Békéscsabán viszont csak egyet töltött a gyűjtő, erről önéletírásában is megemlékezett, a kéziratot gyűjtésből viszont az utóbbi anyag teljes egészében hiányzik. LENHARDNÉ BERTALAN EMMA, *Évtizedek sodrásában – Egy bakonyaljai parasztcsalád és egy evangélikus iskola a XX. században (Életrajzi ihletésű regény)*, Nagykanizsa, Czupi, 1997,

Kondorosi Csárda mellett csárdák mellett
Gulya ménes ott delelget ott delelget
Csárdából szép asszonyból
Bort iszik az öregbojtár az öregbojtár

Hej kocsudvros eb az inget eb az inget
Ez szerehek a menyecsket a menyecsket
Ez van az már réges régen
A felel már ikat is kend azkat in kend

Hej kocsudvros havá lett kead havá lett kead
Furcsa rovdás megy odabent megy oda bent
Hiba van a kréta körül
Egyet fel ír kettőt törő? kettőt törő?

A kondorosi Rózsa Pávakör
repertoárjában szereplő
dalváltozat

ifjú hölgy akár 5–6 kilométert is gyalogolt, hogy a helységhez közel eső tanyák idős lakóit is kikérdezhesse a régmúlt történeiséről. Az Endrődről és Szarvasról származó, zömmel szlovák anyanyelvű kondorosiak leginkább a betyárvilágról és természetesen a falu közepén álló csárdáról beszéltek szívesen. A beszámolóban 33, zömmel idős helyi lakos elbeszélése maradt fenn.³ Több adatközlő is megjegyezte, hogy a csárdáról nóta is volt, amit az öregek énekelgettek, a 70–80 körüliek azonban már csak néhány sorát tudták visszaidézni.⁴ A helyiek által gyakran egyenesen *Rózsa Sándor nótájának* nevezett dal pedig valójában nem volt más, mint Arany János *A betyár* című versének az első versszaka:

Kondorosi csárda mellett
Gulya, ménes ott delelget:
Csárdabeli szép asszonynál
Bort iszik az öreg-bojtár.

A dalnak a csárdával és a helységgel való szoros összefonódását legjobban talán az a 65 éves Macik Pál földműves fogalmazta meg, aki szerint az mindenféle is-

265–273 („Találkozásom az Alfölddel”). Bertalan Emma gyűjtéséről újabban lásd SERES István, 1947 nyarán a Kispince utcában (*Egy néprajzi gyűjtés margójára*), Békési Újság Kalendárium, 2016 (Békés, 2015), 140–153.

3 Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, EA 2090. BERTALAN Emma II. é. bölcsész néprajzi gyűjteménye, 1947. július 19–29., Mezőberény (Békés m.): 1–51; július 29.–augusztus 13., Békés (Békés m.): 52–100; Kondoros (Békés m.): 101–128. Ez utóbbi gyűjtés időpontja nincsen megadva, az önéletírás szerint a mezőberényi és békési gyűjtések között került rá sor.

4 Frankó Pál 70 éves földműves, Dózsa utca 618.; Lustyik György 71 éves gazdálkodó, 751.; Macik Pál 65 éves földműves, 497.; Megyik György 78 éves földműves napszámos, 775.; Orosz Mihályné 53 éves háztartásbeli, Luther utca 569. és Trenyik András 80 éves gazdálkodó, T[anya]. 687. A közeli Békésen megkérdezett adatközlők között ketten említették meg a dalt: Nagy Imre 76 éves napszámos, Décséri kert 6. („szegényház”) és Darányi Sándor 78 éves gazdálkodó, Kispince út 73.

mertté tette a település nevét és leghíresebb épületét. Az első világháború során Boszniát, Szerbiát és Albániát megjárt veteránt még a Balkánon is kérdezték, hogy ugyan milyen is az a nevezetes kondorosi csárda? (Ez utóbbi kérdés ihletője viszont már inkább a megzenésített Szabolcska-vers lehetett...) A dalt egyébként ma is éneklik Kondoroson, sőt, az immár több mint négy évtizedes múltra visszatekintő helyi Rózsa Pávakör tagjai nemcsak magyarul, hanem szlovákul is elő szokták adni. Ez utóbbi azért is érdekes, mert a nép ajkán élő és Kondoroson is közkedvelt népdalt Keviczky László (1857–1940), a helyi evangélikus egyház lelkésze, később főesperese (1884–1934), a neves helytörténítő tette át magyarról szlovák nyelvre.⁵

Az eredeti vershez képest egyébként a Bertalan Emma gyűjtésében szereplő dalrészletek több helyen is kisebb eltéréseket mutatnak. Az első strófa „delelget” igéje helyett például több helyen „lelelget” vagy „lelelnék” van,⁶ a bort iszogató „öreg bojtár” helyett pedig „gulyásbojtár”-t vagy „csikósbojtár”-t mondtak.⁷ Hasonló eltéréseket a népdallá vált vers egyéb kiadott változataiban is megfigyelhetünk. Vikár Béla már 1906-ban kimutatta, hogy Arany költeménye számos helyen ugyan szóról szóra megtalálható a nép ajkán, de van, hogy csak az első versszakot tartják meg, s a második (és harmadik – S. I.) már teljes egészében más szerzemény. Ennek illusztrálására egy saját gyűjtésű szegvári (Csongrád m.) pástordalt mutatott be:

Kondorosi csárda mellett
Gulya, ménes ott delelget,
Csárdabeli szép asszonynál
Ott iszik a csikósbojtár, gulyásbojtár.

Kondorosi csárda mellett
Egy bárányom kettőt ellett,
Van már juhom, van bárányom,
Szerethetsz már, kökényszemű kis angyalom!⁸

A népdalgyűjtemények egyébként a Vikáréhoz hasonló jellegű, 2–3 versszakból álló változatokat tartalmaznak, s többségük esetében is többnyire csak az első

5 A kondorosi Rózsa Pávakör repertoárjában szereplő dalváltozat Arany versének első két és utolsó versszakából áll, s csupán minimális eltéréseket mutat az eredeti szöveghez. (Lásd a kéziratról készült fotómellékletet, amit Paluska Zoltánnak, a Legendák Földje Alapítvány alapítójának köszönök.)

6 Frankó Pál és Trenyik András, ill. Megyik György.

7 Frankó Pál és Macik Pál.

8 *A magyar népköltés remekei*, I, *Szerelmi dalok*, s. a. r., bev. VIKÁR Béla, Bp., Franklin-Társulat, 1906, <http://mek.oszk.hu/06600/06664/html/01.htm> (2015.12.31.)

strófa egyezik meg Arany költeményével. Példaként álljon itt a dal egyik Horgoson gyűjtött változata, ahol viszont még a második versszak első sorpárja is az eredeti verset követi:

Kondorosi csárda mellett,
Gulya-ménes ott delelget.
Csárdabeli kisasszonynál
Bort iszik az öreg bojtár.

Öreg bojtár, kis számadó,
A fő csikós után való.
Hej, csapláros, hova lett kend?
Három iccét nem hozta kend!

Három bojtár jó bort iszik,
A számadó káromkodik.
Hej, csapláros, hova lett kend?
mer a
Három iccét nem hozta kend!⁹

Arany műve valójában egy, négy lazán egymáshoz kötődő, népszerű korabeli dallamokra megírt versből álló versciklus. Egy fiktív személy, Csongorádi Pista betyár történetét beszéli el, aki az első versben a kondorosi csárdában mulatja az időt, majd beáll az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadseregébe, és huszárként vitézül végig is harcolja a magyar függetlenségi harcot. Véleményünk szerint a nyomtatásban csak évekkel később megjelent versciklus nem sokkal a világosi fegyverletétel (1849. augusztus 13.) után keletkezhetett.¹⁰ Maga a mű akár folytatása is lehetne a koszorús költőnk által még 1849 tavaszán, Rózsa Sándor nevezetes katonai szerepéről írt balladisztikus hangvételű versnek, amit a debreceni Telegdi nyomda jelentetett meg, s az olcsó ponyvakiadványt odahaza és a táborban egyaránt széles körben olvasták! A leghíresebb hazai betyárvezér 1848. október 3-án, Hódmezővásárhelyen kapott amnesztiát Kossuth Lajostól, és hamarosan egy 100–150 fős lovascapat élén a délvidéki fegyveres küzdelmekből is kivette részét.¹¹ Rózsa katonai szerepe az egész országban, sőt

9 A dalt Bodor Géza és Kiss Lajos gyűjtötték 1972-ben az akkor 72 esztendőes Gyarmati György horgosi lakostól. BODOR Anikó, *Vajdasági magyar népdalok*, II, *Balladák, betyár- és pásztor-dalok*, Újvidék, Forum, 1999, 424 (168a).

10 Minderről újabban: SERES István, *Betyárból „ostoros huszár” – Arany János Rózsa Sándor (1849) című versének háttere = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Reciti, 2013, 242.

11 A témáról újabban lásd a Rózsa-bicentenárium kapcsán kiadott monográfiámat: SERES

Európa-szerte ismerté vált, ennek köszönhetően Kossuth maga adott engedélyt az enyhébb bűnökért bezárt vármegyei rabok honvédekké sorozására. Ezzel egy időben gomba módra megsaporodtak hazánkban a betyáros külsőségekkel rendelkező – bő gatyát és inget, pörgekalapot viselő, fegyverként pedig karikás ostort, fokost vagy éppen árkanyt (pányvát) használó – lovascsapatok is.¹²

Az első vers nyüzsgő csárdabeli jelenettel indít, a vendégek vidáman mulatnak, dévajkodnak a kocsmárossal, és körüludvarolják Jucit, a „csárdabeli szépasszony”-t. Csupán Csongorádi Pista, a betyár búslakodik magányosan kalapja karimája alatt, s még csaplárosné kedvese sem tudja felvidítani. Pista eltökélt szándéka, hogy beáll katonának. A második vers elején a főhős lovat válogat a ménesből, majd pályvájával kifogja a megfelelő sárga csikót, és fogadalmat tesz, hogy ez volt élete utolsó lólopása. A harmadik versben a Tisza partján táborozó huszársághoz érkezik, és lovastól felcsap közéjük. A legény katonaéletéről a negyedik vers szól: a jó útra tért betyárból példás huszár lesz, akinek sem a magatartására, sem a katonai képesítésére nincs panasz. Csatában mindig az legelső, s ha nem írástudatlan, még káplárnak is kinevezték volna!

Arany mind a négy verset egy-egy, a maga korában már jól ismert dallamra írta, az elsőhöz pl. a „Bort ittam én, boros vagyok” kezdetű régi népdalt adja meg,¹³ melynek első versszakának felhasználásával írta 1837-ben Czuczor Gergely *A boros vándor* című versét, ami később Vörösmarty Mihálynak is nótája lett.¹⁴ Bár az 1856-ban megjelent verset maga Arany is nótának szánta, s a dalam alapjául szolgáló dal kezdősort is megadta, az mégis egy másik dallammal lett közismert. Alig egy évre rá ugyanis gr. Festetich Leó megzenésítette, s ez a változat már olyannyira népszerű volt, hogy később azt egy másik népdal („Volt szeretőm, volt szeretőm tizenhárom”) is átvette.¹⁵ A nótává vált vers egyik sora, a „Hiba van a kréta körül” népszerű szállóigévé vált.¹⁶

Bár Nagyszalonta nincs túl messze Kondorostól, mégis furcsának tűnik, hogy a bihari születésű Arany nagyszalontai jegyzőként éppen egy Békés me-

István, *Karikással a szabadságért – Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban*, Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2012, 432.

12 Hasonló módon volt egyébként felszerelve az 1848 nyaratól az alföldi csikósok és gulyások körében toborzott Hunyadi-szabads csapat, a későbbi legendás 13. huszárezred legénysége is. Erre nézve lásd: SERES István, *A Hunyadi-szabads csapat toborzása Hajdúböszörményben = Fegyvert forgató hajdúk: A 2012. szeptember 14-i tudományos konferencia anyaga*, Hajdúböszörmény, 2013 (Közszolgálati Füzetek, 7), 41–62.

13 A szövegcsaládról bővebben: *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8), 26. sz.

14 DÖSER Zoltán, *Körülvesznek engem a dalok: A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely*, Dunaszerdahely, 2000 (Gyurcsó István Alapítvány Könyvek, 17), 174–175.

15 RÁCZ Endre, *Hiba van a kréta körül*, Nyőr, 103(1979), 228–229.

16 Uo.



A Zsadány környéki betyárcsárdák (Orsi csárda, Hámszárító és Szamárbögető)
Nagy Lajos zsadányi református lelkész rajza

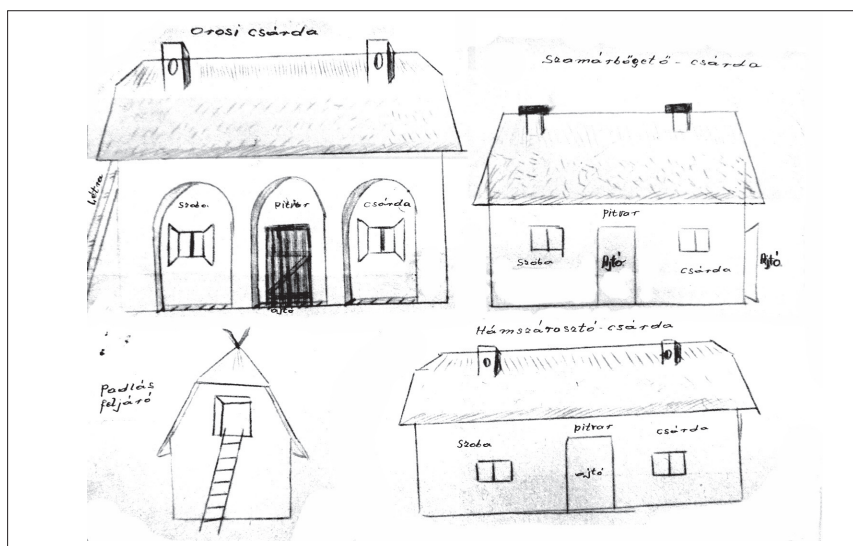
gyei csárdát nevesített meg az 1849-ben írt versében!? A költőnek tisztában kellett lennie a környékbeli vendégfogadókkal s azok hírnevével; így „kezdő poéta korában” saját maga verselte meg a szalontai Kajla csárdát,¹⁷ ahol, Szendrey Zsigmond 1917-es szalontai gyűjtése szerint 1850-ben a helybeli Fábíán Pista betyártársait is felakasztották.¹⁸ A Sarkad és Kötegyán között fekvő országúti Báránka a korabeli jelentések szerint a bihari és békési betyárok kedvelt tartózkodási helye volt, a méhkeréki határ Sarkadkeresztúr felé eső részén levő Gogyori csárdában pedig a híres illyei betyárvezért, Balog Tógyert és cimboráját, a Békésre való Varga Istvánt fogták el a hatóságok 1849 végén. Ugyancsak messze földön híres betyárcsárdák voltak még a közeli Zsadány környékén az Orsi csárda, a Hámszárító és Szamárbögető is.¹⁹

Ugyanakkor az is feltűnő, hogy bár maga a csárda sűrű szereplője Arany költszetének, a kondorosin kívül egy sincs nevén nevezve a költő rendelkezésünkre álló (hivatalos) munkásságában! A Kajla csárda nevének Arannyal kapcsolatos említése is egyedül a legendás sárréti (bihar-mezőkeresztési) csendbiztos,

17 O'SVÁTH Pál, *Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei (a régi magyar élet feltűntetésével)* = O. P., „Pandúrkorom emlékei...” és egyéb írások, válogatta, kiad., bev., jegyz. SERES István, Bp., Helikon, 2010 (A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai), 205.

18 KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve*, Bp., Mezőgazdasági, 1988, 199–201.

19 Ez utóbbiak rajzát és korabeli elhelyezkedését lásd NAGY Lajos, *Híres, nevezetes betyárok tanyázása Zsadány környékén (Kézirat)*, Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, EA 12183, 177–179.



Az Orosi csárda, a Hámszárító és a Szamárbögtő
Nagy Lajos zsadányi református lelkész rajza

O'sváth Pál 1905-ben megjelent, önéletírással is felérő rendvédelem-történeti művében fordul elő. O'sváth még csendbiztosi működése elején (tehát 1859 körül) kapta ajándékba egyik szalontai látogatása alkalmával az Aranyinak tulajdonított kéziratot, s annak első versszakát és utolsó strófáját közli is művében. A vers tartalmi összefoglalása: egy Szalonta közeli falu („B.”) egyik román lakosa két ellopott ökrét keresi, s a románul nem beszélő tudós szalontai orvoshoz fordul, aki viszont nem érti a panaszkodót, azon gyomorrontás jelét látva egy jó adag hashajtóval kínálja. A károsult ezután találmomra tovább indult az eltűnt jószágok keresésére, de a Kajla csárdánál „elodázhatatlan baja a csárda állásába kényszerítette”, ahol csudák csudájára éppen a saját ökreit pillantotta meg a jászolnál rágódni. A vers nem szerepel Arany ismert és kiadott művei között, s egyetlen, Arannyal kapcsolatos feldolgozás sem tesz említést róla. Kár, hogy a polihisztor sárréti csendbiztos nem közölte egész terjedelmében.²⁰

Az országúti vendéglátó egységek nagy számát mi sem jellemzi jobban, hogy az abszolutizmus idején (1853) csak a történelmi Békés vármegye területén 41 (!) puszta csárda volt!²¹ Ugyanakkor a szomszédos bihari térségben is jóval nagyobb volt a számuk az általunk felsoroltaknál, így tehát valóban feltűnő, hogy

20 SZILÁGYI Márton, *Nyitott kérdések az Arany-filológiában*, It, 85(2004), 367–379; Uő, *Arany János és a sírversek = Minden Gyűjtemény I.: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 21), 167–179.

21 SZABÓ Ferenc, *A Dél-Alföld puszta csárdái*, Ethnographia, 85(1974), 336.

Arany betyárja egy Békés megye közepén található csárdában múlatja az időt. A versciklus írásának általunk feltételezett időpontja táján viszont történt Kondoroson egy országosan is nagy port felvert esemény, amiről neves költőnknek is feltétlenül tudomása kellett hogy legyen. Ennek ismertetése előtt viszont feltétlenül ki kell térnünk a csárda történetének előzményeire, valamint a lakosság körében ma is meglevő ismeretek eredetére.

A kondorosi csárda bérlői

A kondorosi csárdával és az alig két esztendeje várossá nyilvánított település múltjával kapcsolatban elterjedt hiedelmek zöme egy ma is meglevő kéziratnak köszönhető, amit egy helyi származású fővárosi mérnök, Szepesváry (Szlovák) Iván írt 1962-ben. Az alig néhány lapnyi mű a kondorosi Dérczy Ferenc Könyvtár Helytörténeti Különgyűjteményében található; egyes adatai két kondorosi helytörténész, Bella István és Rindó József munkássága nyomán váltak ismertté a helytörténeti szakirodalomban.²² A kézirat stílusában és tartalmában remekül illeszkedik a csárdáról szóló XX. század elejei, főként ponyva- és szépirodalmi ihletésű összefoglalásokhoz, a családi visszaemlékezésektől kezdve, a vegytiszta folklóron át van itt minden; a jó szándékú amatőr kutató még a XIX. századi számadáskönyvek adataiból is igyekszik meríteni. A széles körű ismeretekkel rendelkező, olvasott mérnök a szarvasi eredetű Szlovák család, valamint Baghy Pál kondorosi csárdabérlő és a települést alapító Dérczy Ferenc egyenes ági leszármazottja, így elsősorban a családi hagyomány útján fennmaradt történeteket dolgozta össze a saját olvasmányélményeivel és helytörténeti kutatásaival, néha eléggé félreértve a forrásokat. Jellemző erre az általa következetesen betyárnak tartott Kanalas Menyhért esete, akiről viszont sem a téma viszonylag bőséges szakirodalma, sem pedig a saját levéltári kutatásaink alapján nem sikerült valamire való adatot találnunk, az idézet alapján pedig kétségtelen, hogy egy uradalmi alkalmazottról vagy neve alapján talán inkább egy, az uradalomnak, pontosabban a kondorosi majorságnak dolgozó cigány kézművesről van szó.²³ Hasonló esettel

22 BELLA István, *Kondoros száz esztendeje (1875–1975)*, Kondoros, Kondoros Nagyközség Tanácsa, 1975; a Szepesváry-féle adatokra való utalások: 117, 119; RINDÓ József, *A kondorosi csárda*, Békési Élet, 10(1975)/2, 313–329, itt: 316, 329, 7. jegyzet. Itt még feltétlenül utalunk kell egy népszerűsítő jellegű kis múzeumi kiadványra, ami elsősorban a fentiek adatait vette alapul: BUGÁR-MÉSZÁROS Károly, *Kondoros csárda*, Bp., Kartográfiai Vállalat, 1987 (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára, 285).

23 Az egyébként érdekes történetekkel megfűszerezett, színes kézirat számos valótlanítást állít Rózsa Sándor személyével kapcsolatban is, pl. Jókai Mór már eddig is sokszor megcáfolt regényes beszámolóját a Kossuth által adományozott amnesztia általa történt célba juttatásáról, vagy a betyár utolsó éveinek teljesen légből kapott bemutatásáról, miszerint nyugodt körülmények között, szabad emberként hunyt el a Szamosújvárott lakó öccsénél (!). Jelen tanulmányunkban

állunk szemben Bagi (Baghy) Pál és felesége, Adamik Anna kapcsán is. Mint látni fogjuk, Baghy egy időben valóban a kondorosi csárda bérlője volt, de azt már meg lehetős kételkedéssel vesszük, hogy Arany betyár-verseinek a születésekor is az lett volna, és azt is el kell utasítanunk, hogy a költő Adamik Annáról mintázta volna a főhős – egyébként Jucinak nevezett – szeretőjét...

Sajnos a csárda múltjával kapcsolatban még ma is nagyon sok a fehér folt, így a bérlők és korcsmárosok esetében is csak elvitre rendelkezünk adatokkal. A csárdát Szarvas városa bérelte a mindenkori földesúrtól, amit aztán eleinte egy helyi lakosnak adott tovább. 1804-ben egy bizonyos Broskó György volt a csárda üzemeltetője,²⁴ 1826. január 1-től pedig Vostyár Mátyás látta el ezt a feladatot.²⁵ Róluk a nevükön, esetleg a velük kötött szerződések tartalmán kívül egyelőre semmit sem tudunk, miként arról se, hogy az irsai (Pest vm.) születésű (1803. április 5.) evangélikus Baghy Pál pontosan mikor költözhetett az Alföldre. Annyi azonban biztos, hogy 1829. június 8-án, amikor római katolikus szertartás során Szarvason feleségül vette Adamik Annát, már itt élt. Frigyükből 1830–1837 között öt gyermek született: Pál (1830. január 29.), Ferenc János (1831. szeptember 5.), Terézia (1833. március 26.),²⁶ István (1834. szeptember 15.) és Johanna (1837. március 21.). A korabeli egyházi szokás szerint a fiúk az édesapjuk, a lányok pedig édesanyjuk vallását követték. Az evangélikus anyakönyv szigorúan csak a kereszteléshez szükséges minimális adatokat tartalmazza, a római katolikus viszont a lányok születésénél a szülők lakóhelyére és foglalkozására vonatkozó bejegyzéseket is megőrzött; Teréziánál: „plebei, in Praedi Kondoros Caupo”,²⁷ illetve Johannánál: „kortsmáros, Kondorosi pusztá”. Eszerint tehát Baghy Pál 1833–1837 között bizonyítottan a kondorosi csárda korcsmárosa, azaz bérlője volt, és ennek megfelelően a család is a nagykondorosi pusztán élt.²⁸

Baghy nevével az elkövetkező három évtized során sűrűn találkozunk Szarvas város korabeli irataiban. 1837-ben még csak mint állítólagos nemes szava-

sem ezekkel a mendemondákkal, sem pedig a Kölcsey Ferencsel kapcsolatos, és meglehetősen zavaros leírással nem foglalkozunk. A hivatásos Petőfi-kutatókra hagyjuk a Petőfi István állítólagos törvénytelen fiáról örökül hagyott híradás valóságtartalmának a kiderítését is. Mindezek ellenére a kéziratot fontosnak tartjuk közölni tanulmányunk végén.

24 „1804. Kondorossi Vendégfogadó Lajstroma. Inventáriuma az Kondorossi Vendégfogadó számára öszve vett boroknak, pro Anno 1804.” A szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum irattára, Tessedik Sámuel Múzeum és Szárazmalom, Városi Könyvtár, Szarvas. Itt szeretnék köszönetet mondani Roszik Zoltán igazgatónak, a múzeum kézíratainak átnézéséért.

25 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula (a továbbiakban MNL BML), V. 201. a; SZABÓ, *i. m.*, 341.

26 „Baki” (!) néven anyakönyvezve.

27 „közrendű, kocsmáros a kondorosi pusztán”

28 Itt szeretnék köszönetet mondani Skoumal Krisztiánnak, amiért megosztotta velem a szarvasi Baghy családdal kapcsolatos kutatásait, és a fenti anyakönyvi bejegyzésekre felhívta a figyelmemet.

zott,²⁹ 1841-ben viszont szerepel a helyi nemesség „cselédjeinek” (alkalmazottjainak) összeírásában, mely szerint három családos béres, egy kocsis, egy juhász, valamint egy-egy gyermekkorú kanász és mindenes volt az alkalmazásában, mindannyian szarvasi lakosok. Ekkor már nyilvánvalóan a Baghy család is bent lakott a városban, ahol az 1845. december 11-én lezárt összeírás szerint – mint „praetendes” (állítólagos) nemesnek³⁰ – két háza is volt. A korcsmárosságot viszont addigra kereskedelemre cserélte, mivel a szarvasi evangélikus egyház eszterházi anyakönyvében 1846. október 31-én már kereskedőként szerepel a neve.³¹

1848 nyarán a város előkelő polgáraival együtt nemzetőrként vett részt a délvidéki táborozásban, vegyeskereskedéséről pedig számos korabeli forrás is tanúskodik: 1848. június 6–7-én például ő látta el pántlikával és virágokkal a helyi újoncokat, két szarvasi lakos pedig 1849. július 2-án sőt vásárolt hitelben a Baghy-féle boltból. 1853-ban ugyancsak szarvasi kereskedőként folyamodott fegyvertartási engedélyért a megyehatósághoz. Az elkövetkező években másodszületett fiával, Jánossal együtt üzemeltette a vegyeskereskedést, s egy 1855. évi forrás szerint a „Baghi Pál és fia” cég a következő termékek kereskedésével foglalkozott: „fűszer, rőfös rövid és hosszú nürnbergi galanterie, borok”. Egy 1857-ből fennmaradt számla fejléce („Baghy P. és Fia F. J. A' Czethez”) szerint a bolt profilja: „fűszer, festék, bor – és mindennemű nő divatáru” volt. Élete utolsó évében a bolt irányítása már teljes egészében Baghy János kezében összpontosult, birtokosként nyilvántartott édesapja pedig saját földbirtokán gazdálkodhatott. Baghy Pál 1868. június 22-én hunyt el Szarvason, síremléke ma is ott található az evangélikus ó-temetőben.

Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy az 1817-es születésű Arany még a Baghy család kondorosi időszaka során megfordult a csárdában, s így valóban Adamik Annát kell sejtenuünk a „csárdabéli szépasszony” alakja mögött. 1845 táján viszont már egyértelműen egy Argai Sámuel nevű férfi volt a kondorosi csárda bérlője. Az ő előéletéről annyit tudunk, hogy 1842-ben is szarvasi lakos volt, mivel szeptember 18-án keresztelték két nappal korábban született József Mihály névre hallgató gyermekét. Az anyakönyvi bejegyzés Argait „árendás”-ként tartja nyilván, feleségét pedig Kozetz (Koszecz) Eszternek hívták. A szarvasi családfők Hellebranth János jegyző által 1845. december 11-én lezárt 1846. évi összeírásában saját házzal rendelkező lakosként tartja nyilván.³²

29 Más forrás szerint viszont 1848-ban már hitelt érdemlően igazolni tudta a nemességét Békés vármegye közgyűlése előtt.

30 Vagyis olyan személy, aki nemes embernek tartja magát, de kellőképpen nem tudja igazolni azt a vármegye előtt.

31 Aznap „Bággi Pál kereskedő” és Reguly Sámuel együtt tanúskodtak két 60 esztendő (!) özevgy, Nemes Kalmár Mihály és Pálkás Mária özv. Salkovics Péterné egybekelésénél.

32 „Öszveírása Szarvas M[ező]várossa úrbéri telkeinek, házas és házatlan zsellérjeinek az 1844ik törv. czikkelly értelmében kiszolgáltató kézi munkák tekintetében. 1846.”

A kondorosi csárda történetéről és jelenéről újabban az első Rózsa Sándor-életrajzot is jegyző Szentesi Zöldi László közölt leírást az alföldi csárdákról írt igényes kivitelű összefoglaló munkájában. Szentesi kötete leginkább a csárdához fűződő helyi legendák ismertetésére törekszik, és sajnos, néhány, jelen tanulmányunkban is erős kritikával illetett tévhitet is átvett, többek között Bagi/Baghy házaspár Szepesváry (Szlovák) Ivántól eredő történetét is.³³ A kondorosi helytörténészek Baghyék korcsmárosságának idejét 1852–53. fordulójára teszik, amikor az egyesült Békés-Csanád megye hatóságai összeírták a megye területén található csárdákat. Hivatkozási alapjuk a téma úttörőjének számító Szabó Ferenc 1974-es összefoglalása a Körös-Maros köz (Békés, Csanád és Csongrád megyék) pusztai csárdáiról. A kiváló történész Békés megyéből 41 csárdát ismertet, melyek közül a hatóság 21-et ítélt lebontandónak. A névsor élén áll a „Nagy-Kondorosi csárda”, ahol akkor összesen 11 személy tartózkodott életvitelszerűen, hét férfi és négy nő. Szabó Ferenc listájában azonban csak számok szerepelnek, a Baghy Pállal és feleségével kapcsolatos rá való hivatkozás tehát teljes egészében téves, és ez a nagyfokú diletantizmus a későbbiekben is számos szakembert, jó indulatú olvasót megtevesztett. Lehetőségünk nyílt az eredeti iratot is megtekinteni, ahol úgyszintén csak a lakók nemek szerinti száma és azok összesítése, valamint a csárda felett hozott ítéletre vonatkozó bejegyzés szerepel. A Nagy-Kondorosi csárda egyébként a szerencsés megmenekültek közé tartozott.³⁴

Nem tudni, hogy mikor került Kondorosra, de amikor 1845. április 22-én a négy nappal korábban született György fiukat keresztelték, már Kondoros van megadva a család lakóhelyeként, az apa foglalkozása pedig „korcsmáros”! A keresztszülőséget mindkét esetben a szarvasi Nemes Reguly Sámuel és Reguly (Otsouszky) Johanna vállalták, ami azért érdekes, mert Reguly ugyancsak árendás és kocsmáros volt a városban, s később, 1880 táján pedig egy bizonyos Reguly György volt a kondorosi csárda üzemeltetője... Fennmaradt egy Argai által 1845. december 31-én lezárt tételes elszámolás is a kondorosi vendégfogadóban Szarvas város lovai számára 1845-ben kiadott zab és széna áráról, amit a bérlő „Argay Sámuel vendéglő” aláírással hitelesített.³⁵

Kutatásaink során azonban nem sikerült adatot találnunk arra vonatkozóan, hogy 1846–1850 között ki volt a kondorosi csárda bérlője.³⁶ Annyi bizonyos,

1697/845. Tessedik Sámuel Múzeum és Szárazmalom, Városi Könyvtár, Szarvas (a múzeum állandó kiállításán).

33 SZENTESI ZÖLDI László, *Az alföldi csárda*, Legendák Földje Alapítvány, h. n., 2014, 27.

34 SZABÓ, *i. m.*, 336.

35 „Szarvas Mező Várossa lovai számára kiadott széna és zabnak jegyzése az 1844/5^k évben. Kondorosi V[endég]fogadóban” MNL BML, V. 201. a. 7. (1823–1847.), Nr. 70.

36 A tudós Békés megyei történetíró, Karácsonyi János szerint 1846-ban egy Fodor Ignác nevű szarvasi nemes Kondoroson volt korcsmáros, de az általa általánosan forráshivatkozásként megadott 1846. évi lajstromból ez számunkra nem derült ki. KARÁCSONYI János, *Békés vármegye története*, III, Gyula, 1896.

hogyan Argai Sámuel még 1849. december 18-án is vendéglős („vendéglő”) volt, amikor keresztapaságot vállalt Argai Karolina egy nappal korábban született, Mária nevű kisdédénél.³⁷ Ez alapján elképzelhető, hogy a család még ekkor is Kondoroson élt.³⁸ Két évre rá viszont már egy jómódú szarvasi izraelita kereskedő és kocsmáros, Berger Eduárd a „Nagy Kondorosi Vendéglő” haszonbérletje; április 28-án bérbe adta a (gróf Bolza József földesúrtól bérelt) csárda két szobáját, valamint az istálló 10–12 ló számára elrekesztett részét Szarvas városának a Kondorosra helyezendő „csász. kir. fegyőrök” számára!³⁹ A Kondoroson már ekkor eltervezett csendőrlaktanya ugyanis valójában csak 1855-ben épült meg, s addig az itt állomásozó csendőrség (egy őrmester és nyolc közlegény)⁴⁰ folyamatosan a csárdában lakott, Szarvas városa pedig végig a Bergerrel kötött szerződés hitelesített másolatával küldte át a csendőrség ellátási költségeinek tételtes kimutatását. Nem ismerjük évekre pontosan a bérlők nevét, annyi azonban biztos, hogy 1856. április 26-án Szarvas városa már Scheine (Scheiner?) Jakab kondorosi lakossal kötött szerződést a csárda üzemeltetéséről.⁴¹

A későbbi, már XX. századi visszaemlékezésekben és a Kondoros környéki folklórszövegekben említett kocsmárosok és csárdabérlők már a betyárvilág bealkonyulása után működtek. Reguly György neve a szarvasi pandúrok járőrnaplóiban szerepel sűrűn 1880 körül, a népdalban is megénekelte (!) Demcsák János pedig 1900 körül tevékenykedett.⁴² A csárda utolsó bérlője és tulajdonosa a békéscsabai születésű Liker Mihály (1882–1957) vendéglős és mészáros, aki az államosításig igazgatta a legendás vendéglátó egységet. Az utóbbi működéséhez köthető a csárdavendéglő felvirágoztatása, 1927. szeptember 11-én pedig nagyszabású, színielőadással, betyáros bemutakozóval egybekötött jubileummal ünnepelték az épület századik évfordulóját, amin a kor ünnepelt újságírója, Móricz Pál (1870–1936) is tiszteletét tette.⁴³ Móricz négy évvel később színes, adomáktól hemzsegő, de számos tárgyi tévedést is tartalmazó írásában állított emléket a csárdának.⁴⁴ Itt érdemes megjegyeznünk, hogy három évvel a jubileum után a szépírónak is

37 Az apa nincsen megnevezve, és a keresztanya esetében is mindössze az Argai vezetéknev szerepel.

38 Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc idején készült szarvasi elszámolások sűrűn megemlékeznek a kondorosi csárdáról, ahol a város követői hosszabb-rövidebb időre megálltak, de az üzemeltető nevét egyik forrás sem adja meg.

39 MNL BML, V. 202. b. 3.

40 Az egyik bérelt szobában az őrmester, a másokban pedig a nyolc közlegény lakott.

41 MNL BML, V. 202. b. 3. Nr. 12.

42 Egy korabeli újságcikk szerint Demcsák köztiszteletben álló kondorosi polgár, a csárda „derék tulajdonosa” volt, akinek 40 éves neje, Laukó Julianna 1901. március 11-én hunyt el, s négy árvával hagyta hátra özvegyét. Békésmegyei Hírlap, 28(1901)/22 (márc. 17.), 4.

43 *A százéves kondorosi csárda jubileuma – Herbe Mihály ünneplése Kondoroson*, Körösvidék, 8(1927)/206 (szept. 13.), 5.

44 MÓRICZ Pál, *A kondorosi csárda legendáiból* = M. P., *Magyar Sirató: Öreg kúriáktól a nagy pusztáig*, Bp., Stádium, 1931. 49–60.

SZEMÉLYES LEÍRÁSA

a Nagy-Kondoroson October 12-ke éjjelen Engländer Herman és Epstein testvéreket erőszakosan kifosztott rablóknak.

1. A rablók vezére egy magas vékony termetű, feketés-piros képű, kis hajszú, fekete hajú, szakál nélküli kék szemű, mintegy 25–30 éves, czifra szürben, kis kurtá fekete-sinóros kék spenczerbe, kék pantalon nadrágra volt öltözködve, nyakába honvéd bőrtáska volt.

A 2-dik 25–26 éves, alacsony, zömök termetű, szőke kis hajszú, pofaszakállú, gorombább setét színű spenczerbe és pantalonba, kivészin eszkyával ellátott veres zegzész szürbe volt öltözködve, nyakába egy honvéd bőrtáska.

A 3-dik Epstein előadása szerint 35–40 éves, himlőhelyes sovány ábrázatú, parasztosan öltözködve; a két első műveltebb osztályból lenni látszott.

Az elrablott pénzek és holmik leírása.

1. Engländer Hermantól elrablottak: egy barna bőrből azél kis zárral készült négy zsebbel ellátva lévő tárczájával 3 darab osztrák 1000 fros, 29 darab 100 fros, 3 darab újbbi Almásy aláírásával ellátott 100 fros, 2 darab osztrák 50 fros bankjegyeket, összesen 6300 frot ezüstenben; ezen kívül:

Egy fekete géhrokat, 1 bársony-gallérú fekete két téli kaputot, 1 barna melirt nyári felöltőt, 1 fekete postói pantallon nadrágot, 2 selyem tarka zsebkendőt H. E. betűkkel jegyezve, 2 fehér vászon zsebkendőt, német fractur fejtérén stikkolt Ö E betűkkel, 1 arany Cylinder 4 köre járó repetir-zsebrót, kis vékony arany lánczal, arany kulcsezal, 2 pár eszimat, 1 pár fehér 1 pár fekete kesztyűt, 1 hódhórból (Bieber) készült fekete selyemmel bélelt téli sapkát, 75 darab külföldi szivart.

2. Assigner Dávidtól elvettek egy nyolcz kövön járó Cylinder zsebrót, melynek üvege a szélén egy kevéssé meg van hasadva.

3. Epstein Testvérektől erőszakosan elrablottak 220 frot osztrák régibb bankjegyekben, két arany Cylinder-órát arany kulcsezal, 2 arany gyűrűt, melyek közül egyik pecsénymó volt.

4. A Kondorosi Koresmárostól egy pej csodór, és egy pej herélt lovat.

A kondorosi csárda
1849. október 12-i kirablóinak
közözelevele

kiváló rendőrségi szakíró, a később méltánytalanul meghurcolt és feledésre ítélt Beöthy Kálmán csendőr százados (1896–1971) is hosszasan foglalkozott a csárda történetével, de ő Móriczhoz képest már szakavatottabban nyúlt a témához.⁴⁵

Rajtatűtés a kondorosi csárda vendégein

Kevésbé ismert, hogy Rózsa Sándornak a szabadságharcot megelőző években már kiterjedt baráti társasága és széles körű ismeretségi köre volt a térségben. A ránk maradt hivatalos jelentések, nyomozati anyagok tanúsága szerint gyakran tartózkodott Csongrád és Békés vármegyék egymással határos területén, ami nagyjából a Szarvas és Orosháza között húzódó, jelentős részében a hódmezővásárhelyi határral érintkező hatalmas pusztaságot jelentette. Baráti köre és orgazdahálózata is ebből a térségből származott, a környező alföldi megyékben jól ismert csongrádi, s ezen belül is leginkább hódmezővásárhelyi betyárcimborák – mint pl. a vásárhelyi nemes Török Samu – mellett számos öcsödi, szentandrászi, szarvasi és orosházi barátjáról van tudomásunk. A legvakmerőbb lovas betyárok ez idő tájt a jó módú gazdálkodóiból véletlen gyilkosság miatt betyárrá lett szarvasi Petrás János

45 Régi bűnesetek, régi nyomozók, Csendőrségi Lapok, 20(1930)/1 (jan. 1.), 11–17.



A kondorosi csárda az első katonai felmérésen

és Keller Hanzi (eredetileg: János), az orosházi, de a szomszédos Szentetornyán csikóskodó Keresztes Jancsi, továbbá az orosházi nemesség jelentős részét adó kiterjedt Zalay család egyes tagjai voltak.⁴⁶ A felsoroltakról, valamint a Zalay család akkori fejről, id. Zalay Mihályról számos forrás tanúsítja, hogy a „betyárkirály” közeli barátja és betyártársa volt, de rajtuk kívül még számos betyár és „betyárkodó”, hamisspasszus-készítő és orgazda élt a megye nyugati részén, Szarvason, Orosházán, Szentandrás (Békésszentandrás) és Öcsödön is. A forradalom és szabadságharc kitörésével közel egy időben viszont a Békés vármegyei bűnüldöző szerveknek sikerült nagy csapást mérniük az itteni betyárvilágra, így többek között a felsorolt személyek is a gyulai uradalmi börtön lakóiként élték meg a függetlenségi harcot.⁴⁷

Kétségtelen, hogy a kondorosi csárdának a betyárvilágban játszott fénykora – legalábbis részben – éppúgy az 1848 előtti évekhez köthető, ám a legvakmerőbb ma ismert itteni betyártámadások már a szabadságharcot követő hónapokban zajlottak le. 1849 végén ugyanis két alkalommal is komoly támadás érte a csárdát. A második, december 26-án, este nyolc órakor bekövetkezett támadásról alig tudunk. Ekkor hat fegyveres rabló elsősorban a kocsmáros lovait, szarvasmarháit, élelmiszertartalékait, ruháit és 6–700 forint készpénzét vitte el, de nem kímélték az éppen ott tartózkodó átutazó szállóvendégeket sem, akiktől ugyancsak pénzt és ruhát zsákmányoltak. Mi több, még meg is „vérezték” a tulajdonost és nejét!⁴⁸ Lakatos Károly szarvasi főszolgabíró jelentésére rögtön parancs ment Kálló József gyulai csendbiztosnak, hogy a környékbeli szolgabírákkal – s elsősorban is a betyárvilágot és a szegénylegényeket meglepően jól ismerő Jugovich József orosházi szolgabíróval – és csendbiztosokkal együttműködve kezdje meg az ügy fel-

46 A Veszprém megyei Polányból eredő népes családnak az 1836–1846. évi nemesi összeírások 27–28 tagját sorolják fel. KARÁCSONYI, *i. m.*

47 A legendás betyár 1848 előtti életéről és békés-csongrádi baráti köréről egy most készülő önálló monográfiában kívánok beszámolni.

48 MNL BML, IV. B. 151. Nr. 1409.

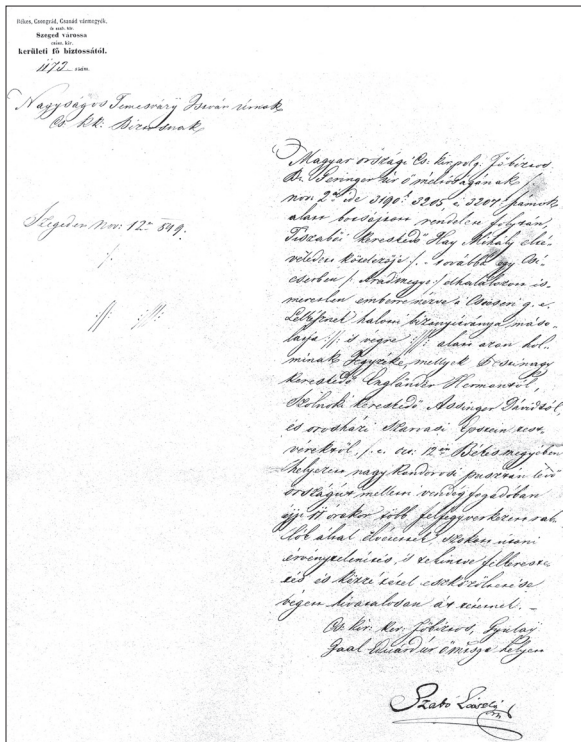


A kondorosi csárda a második katonai felmérésen

göngyölítését. Mivel a nyomozás eredményéről semmilyen hivatalos jelentés nem maradt fenn, s a későbbi forrásokban sem történik az ügyről említés, valószínűleg nem is sikerült a rablók nyomára bukkanni, s azok kilétére sem derülhetett fény.⁴⁹ A két és fél hónappal korábban, október 12-én, éjjeli 11 órakor bekövetkezett rablás viszont a zsákmány értéke és a történetk hírértéke miatt már a maga idejében is országos hírűvé vált, ezért érdemes alaposabban bemutatnunk a történeteket.

A „nagy-kondorosi pusztán lévő országút melletti vendégfogadó”-ban, vagy más egykorú forrásunk szerint a „Nagy Kondorosi korcsmá”-ban ekkor négy, Békés megyében is jól ismert dúsgazdag izraelita vállalkozó tartózkodott: Engländer Herman pesti nagykereskedő, Assinger Dávid szolnoki kereskedő, valamint az orosházi-szarvasi illetőségű Epstein testvérek, akiknek megyeszer- te voltak komoly befektetések. A források „több felfegyverkezett rabló” megjelenéséről beszélnek, a tanúk (vagyis a sértettek) egybehangzó állítása szerint viszont magát a rablást mindössze három támadó hajtotta végre – ami természetesen nem jelenti azt, hogy Kondorosra is csak hárman érkeztek. A betyárvilágról elterjedt klasszikus nézettel szemben, miszerint az alföldi betyárok lóháton hajtották végre rajtaütéseiket, a magánszemélyek (utazók, tanyák, sőt akár pusztai vendégfogadók) elleni rajtaütéskor a betyár csapat, vagy legalábbis annak néhány tagja szekéren érkezett, hiszen a rablott holmit lóháton képtelenek lettek volna biztonságban elszállítani. A kimondott lovas betyárok leginkább állatok elhajtására szakosodtak, s legfeljebb alkalomszerűen hajtottak végre más jellegű rajtaütéseket. (Ilyen „megyénk szerte ismert lovas betyár” volt a sarvasi Petrás Jancsi és az orosházi-nagyszénási illetőségű Keresztes Jancsi, a térség legmerészebb lótolvajai.) Emellett az aprólékos gondnal megszervezett támadások alkalmával elővigyázatosan őröket is állítottak, s a lovakat, szekereket sem hagyták őrizetlenül. Ezért elképzelhető, hogy Kondoroson is hasonló volt a

49 Minderről lásd Lakatos Károly jelentését Polner Lajos főszolgabíróhoz (Gyula, 1849. december 30.), valamint Stachó János királyi biztosnak ez ügybeni hivatalos döntését. MNL BML, IV. B. 151/1. Nr. 310 ill. *uo.* IV. B. 151/2. Nr. 1409.



Szabó László szegedi királyi biztos levele a kondorosi csárda vendégeinek kifosztásáról, 1849. november 12.

helyzet, s a csapat tényleg több főből állt, de a csárdába már valóban csak három férfi hatolt be, miként az a kárvallott kereskedők elbeszéléséből is kiderült.

A rablókat egy magas, vékony termetű, feketés-piros képű, kis bajuszú, fekete hajú, szakáll nélküli, kék szemű, mintegy 28–30 éves férfi vezette, akinek öltözete cifraszűrből, kis, kurta, feketezsínóros kék spencerből és kék pantallóból állt, nyakában pedig honvéd bőrtáska (!) volt. Egyik társa mintegy 25–26 éves, alacsony, zömök termetű, kis szőke bajuszú, ugyancsak szőke pofaszakállas férfi volt „gorombább” (azaz a vezérénél egyszerűbb), sötét színű spencer és pantalló, kávészínű csuklyával ellátott vörös szegésű szűr volt rajta, és az ő nyakában is egy honvéd bőrtáska volt. Végül a harmadik, az egyik Epstein előadása szerint 35–40 éves, himlőhelyes, sovány ábrázatú támadó parasztos öltözetet viselt, miközben a többiek – öltözetük alapján – „műveltebb osztályból lenni látszott”-ak.

A támadók Engländer Hermantól összesen 6300 forintot vittek el, az Epstein fivérektől pedig 220 forintot zsákmányoltak bankjegyekben. Emellett viszont számos értékes órát, pecsétgyűrűket, szivarokat vettek el az utasoktól, Engländer pedig gyakorlatilag a teljes öltözetétől megfosztották! A csárda lakóit viszont nem, bár a kocsmáros két lovát – egy pej csődört és egy pej heréltet – is magukkal vitték.

Engländer Herman és Assinger Dávid már rögtön másnap panaszt nyújtott be Gyulán Stachó János királyi biztos előtt, és az Epstein testvérek nevében is kérték

a rablók kézre kerítését. Stachó rögtön jelentette az esetet Gyulai Gaál Eduárd főispáni helytartónak, és katonai karhatalom igénybe vételét kérte a hasonló rablók felkutatásához. A rablók személyleírását és az elrablott vagyontárgyak tételes kimutatását tartalmazó nyomtatott hirdetményt is továbbították neki, országos köröztetés céljából. A járásbeli főszolgabírárnak ugyanakkor meghagyta, hogy járásaikban mindent kövessenek el a gonosztevők kikutatására és kézre kerítésére, s egyúttal kihirdette velük a lakosság körében, hogy a megkárosított kereskedők „nagyobbszerű” jutalmat tűztek ki a nyomravezetőinek és a rablók elfogóinak. A csendbiztosoknak kötelessége volt csendőreikkel a folytonos cirkálás, tapasztalataikról pedig nyolcnaponként kell jelentést tenniük a főszolgabíráiknak, akik pedig kéthetente voltak kötelesek írásban beszámolni Stachónak.⁵⁰

A rendelkezésünkre álló beszámolók alapján valószínűsíthető, hogy a betyárok nem spontán hajtották végre támadásukat, s minden bizonnyal hír kaptak a csárda nem mindennapi vendégeiről. A kifosztott kereskedők társadalmi-gazdasági helyzete, az elrabolt pénz és más holmik jelentős értéke mind arra utal, hogy egy előre megszervezett támadás zajlott le október 12. éjjelén. A kirabolt kereskedők közül ugyanakkor az Epstein testvéreknek Békés megye nyugati szélén, Szarvas és Orosháza térségében voltak üzleti érdekeltségei, Engländernek és Assingernek viszont a megyeközpontban, ezért nem véletlen, hogy éppen ők ketten jelentették személyesen Gyulán a történeteket. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a betyárok a támadás előtti napon éppen Gyulán tartózkodtak, ahol Jevuczó Ilia⁵¹ erőszakkal elvette egy uradalmi hajdú lovát is. Ezek alapján úgy vélem, hogy Balogék kimondottan Gyulán kaphattak „fülest” a gazdag kereskedők érkezéséről. Az elrabolt pénz és a személyes tárgyak összértéke, a betyárok utáni hajtóvadászat kiterjedtsége, s a támadás hírének az országos információáramlásba való bekerülése is mind-mind arra utal, hogy a térség korabeli legnagyobb büntettei között tartották nyilván a kondorosi esetet.

Hajtóvadászat Balog Tógyer és társai után

A Békés megyei hatóságok erőfeszítései ekkor ugyan még nem hoztak eredményt, néhány Bihar megyei forrásból viszont egyértelműen fény derül az országos hírű rablás fő elkövetőjére! Medzihradzky Frigyes nagyszalontai csendbiztos ugyanis két, néhány nappal később kelt hivatalos jelentésében egyértelműen leírta, hogy a

50 A kondorosi csárda elleni támadások összefoglalását és a vonatkozó forrásokat lásd SERES István, *Balog Tógyer – Surse documentare despre istoria lumii haiducilor români din jurul oraşului Giula*, Izvorul – Revistă de etnografie și folclor, Nr. 35, Giula, 2014. A rablás és az támadók utáni hajtóvadászat elrendelésének iratai a IV/1–4. szám alatt található.

51 A betyár neve a forrásokban a legkülönbözőbb módon van írva: Joucó, Jouczó, Jovutzó, tanulmányomban a családnév (Gyulán és környékén) ma is elterjedt valódi változatát használom.

támadást egy már évek óta üldözött környékbeli betyárvezér, az illyei származású Balog Tógyer követte el társaival. A Balogékat üldöző Medzihradszky október 18-án, Kőtegyánból írt jelentésében nyíltan a Balog-féle betyárbandát nevezte meg a „bizonyos Pest megyei kereskedők” kifosztóiként. Szerinte a kondorosi pusztán 25 000 forintot, több aranyláncot és órát raboltak el, és a zsákmányból „gazdagon fizetik cimboráikat”! A másnap, Sarkadról írt leveléből az is kiderül, hogy két, Kondorosról elrabolt lovat (!) Balog egy Sz. Balog Sándor nevű szalontai lakos tanyáján rejtegetett. A csendbiztos két emberével átkutatta a tanyát, és sikerült rábukkanniuk a lovakra, amelyeket aztán magukkal vittek. Ezekhez még hozzátehetjük, hogy a Stachó János november 4-ei beszámolójában a Balog betyártársaként említett gyulai Jevuczó Ilia kapcsán jegyezte meg, hogy az „Kondoroson és számosabb helyen rablásokat elkövető útonálló rabló”.⁵²

Bár a Balog Tógyerrel kapcsolatba hozott betyárok többségének a neve ma már a téma iránt érdeklődő kutatókon kívül szinte senkinek sem ismerős, a betyárvezér neve annál inkább bevésődött a Gyula környéki románok kollektív emlékezetébe. A róla szóló mondák már-már Rózsa Sándor-i magasságba emelik, de a korabeli jelentések, az elfogatására indított hajszák iratai alapján is egy olyan betyárt ismerhetünk meg, aki maximálisan élvezte a lakosság rokonszenvét és védelmét. A falusi jegyzőknél, bíráknál, udvartiszteknél vendégeskedő, a csárdákban gúlába rakott puskák szomszédságában mulatozó, a falusiakkal körvadászokat rendező „Bologu” személyében egy stílusos, jó adag csibészéssel és szemtelenséggel megáldott szegénylegény alakja körvonalazódik ki. Mi sem jellemzi ezt jobban, hogy amidőn kedvelt törzshelye, a kötegyáni határban levő Báránka mellett elhaladó szekerekről boroshordókat pakoltatott le, s mikor megtudta, hogy a szállítmány tulajdonosa Beliczay József, a fontos vármegyei tisztségeket betöltő gyulai nemes úr, nem átalott a fuvarosokkal udvarias leveleket küldeni a károsultnak, melyekben kölcsönnek nevezte a rablást, és annak időbeni visszafizetéséről is biztosította!⁵³

Sorsát viszont nem kerülhette el. Alig két hétre a merész kondorosi rajtaütést követően Kálló József gyulai csendbiztos „cirkálás”, azaz járőrözés közben októ-

52 SERES, *Balog Tógyer, i. m.*, 72–73, 75.

53 A Balog Tógyer és társai betyárkodásáról szóló összefoglalásom jelenleg kizárólag román nyelven érhető el, a kismonográfia megjelenése óta előkerült újabb forrásokkal kiegészítve viszont tervezem a tanulmány magyar nyelvű kiadását is. Korábbi munkám ugyanakkor inkább forráskiadvány, melyben a Balog-féle betyárbanda utáni hajtóvadászatra helyeztem a hangsúlyt. Azóta előkerült adatok szerint a betyárvezér számos társa, köztük a kondorosi csárda kirablói között említett gyulai Jevuczó Ilia csatlakozott 1849 elején a Békés megyei szabadsapat lovasságához, és a szabadságharc leverését követően tértek vissza a betyárélethez. A történethez persze még az is hozzátartozik, hogy Balog egyik betyártársát, a gyulai Budás (Makros) Gyurkát 1848 tavaszán fogták el regénybe illő körülmények között a gyulai hajdúk, és már a halálos ítéletét is meghozták, amikor 1849 első napjaiban őt kérték vezérüknek a szabadságharc megsegítésére lovas szabadsapatot szervező gyulai „óhítű” polgárok!

ber 29-én Békésen értesült arról, hogy a „vidéket rettentő rablók és gyilkosok”: az illyei Balog Tógyer, a békési Varga István, valamint a gyulai Jevuczó Ilia éppen Békésen tartózkodnak, Varga házában. Kálló hat gyulai pandúrjával még az éjjel folyamán megtámadta a házat, de a betyárok nem adták könnyen magukat, a kialakult heves tűzpárbaj során két gyulai perzekútor (Zsíros István és Fekete József) elesett, maga a csendbiztos pedig súlyosan megsebesült, ezért vissza kellett vonulniuk. A békési járás főszolgabírája egyenesen azt írta, hogy nem más, mint Balog Tógyer lőtte agyon a két csendőrt! A jelentések beszámolnak arról, hogy miközben számtalan lövés dördült és zúgtak a harangok, a helybéli nép teljesen magukra hagyta a hét csendőrt, s Kálló csendbiztos is csak az „Isten különös gondviselése” által menekült meg a haláltól.

A három betyárnak sikerült ugyan elmenekülnie Békésről, de már egyre szorosabb lett körülöttük az üldözők gyűrűje. A Kálló csendbiztosék által alaposan megsebesített Balog és Varga még az éjjel a szomszéd Bihar megyébe menekült. Most már nem sokáig tudtak futni a törvény elől, és már másnap kézre kerültek. Elfogásuk kapcsán még a szűkös forrásaink sem egységesek: az egyik szerint Méhkeréken, megint egy másik szerint pedig a sarkadi határban levő Gogyori csárdában estek fogságba. Ezt követően Sarkadon tartották őket vizsgálati fogságban, majd Nagyváradra szállították őket. Jevuczó Ilia társaival ellentétben Gyulára menekült és az apja tanyáján rejtőzött el. Azonban a Békésen sebesülten fekvő Kálló ezt hírül adta Gyulára, mire Stachó János cs. kir. biztos az időközben oda rendelt Andrássy Ignác és Czenger Gáspár csendbiztosok vezetésével minden fegyverfogható személyt Jevuczó elfogatására küldött. A csendbiztosokkal tartottak a perzekútorok mellett a megyei hajdúk és a Gyulán időző „rendes” (azaz császári) katonaság is. A fegyveresek bekerítették a Jevuczó tanyát, de a felszólítás ellenére sem akarta magát megadni, sőt ki is lőtt a hatóság embereire. Végül mégis emberáldozat nélkül sikerült elfogniuk, mivel rágyújtották az épületet. Az elfogott betyár bűnlajstromát szaporította, hogy fegyveres kézzel állt ellent a hatóságnak, s emellett három gyilkosságért is felelnie kellett. Ebből kettő a gyulai pandúrok lelövésében való részvétele volt, a harmadikra viszont még október 11-én, vagyis egy nappal a nevezetes kondorosi rablás előtt került sor. Forrásaink szerint Jevuczó néhány társával aznap megjelent Gyulán, amikor az utcán egy Felföldi nevű „jámbor és igen becsületes lakos”, hogy ne vigyék el a lovát, agyonütötte. A tragikus eseménynek a gyulai római katolikus anyakönyvben is nyoma van: eszerint az 50 esztendő, Magyargyulán lakó Felföldi Ferenc gyulai uradalmi hajdú valóban a „főbeütés” következtében szerzett sebébe halt bele október 11-én.⁵⁴ A forrás azért is értékes számunkra, mivel ebből kiderül, hogy a büntett nagy valószínűséggel október 11-én, esetleg nem sokkal korábban történt. A betyárok feltehetően éppen a

54 MNL BML. Mikrofilmtár. 128/8. 242.

kondorosi útjukhoz akartak lovat vagy lovakat szerezni, a szerencsétlenül járt hajdú viszont tetten érte őket, s akkor sújtott le rá Jevuczó.

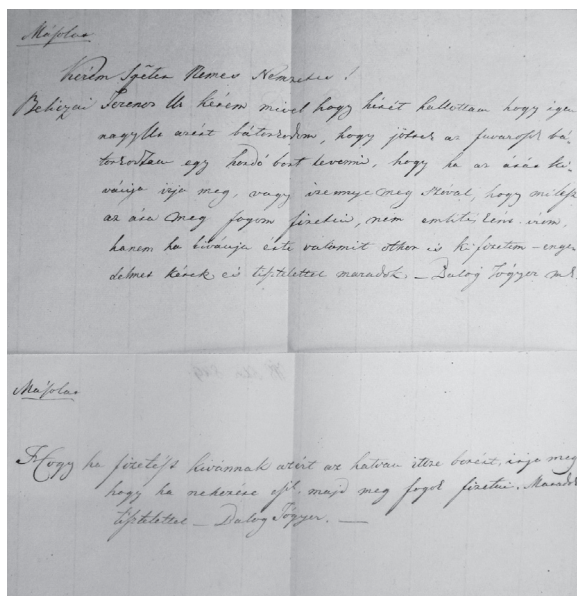
Mivel a megyének nem volt statáriális joga, Stachó átadta Jevuczót a katonai hatóságnak, a helyi térparancsnokságnak. November 2-án Szalontára vitték a nyomozás és a szembesítések végett. Stachó egyébként Balogot főablónak, Jevuczót pedig egyik főnöknek nevezte, s a betyár elfogását azonnal jelezte az aradi katonai parancsnokságon is. Jevuczó kapcsán Békés megyében is történtek további letartóztatások. Erre utal pl. az a jegyzőkönyvi kivonat, mely szerint Argyelán Dávidné gyulai asszony férje azért került börtönbe, mert jóhiszeműen megvett két lovat Jevuczó Péter gyulai lakostól, aki nyilvánvalóan a betyár közeli rokona lehetett. Az asszony szerette volna, ha férjét legalább az ügy tárgyalásáig kiengedik, mivel gyermekeivel éhínségnek vannak kitéve a közelgő tél miatt. A férj viszont „főben járó vétkesek” büntársaként volt letartóztatva, ezért nem lehetett elengedni! Andrásy Ignác és Czenger Gáspár Békés megyei csendbiztosok pedig a Jevuczó Ilia és társai Nagyváradra kíséréséért járó 54 ezüstyű elmaradt fizetésükért esedeztek maguk és csendőreik nevében, amit meg is ítélték nekik.

Sajnos forrásainkban a továbbiakban már hűlt helyét találjuk a betyároknak. A későbbiekben már sem Balog Tógyerrel, sem pedig a vele egy időben elfogott békési és gyulai barátai nevével nem találkozunk. Ennek egyetlen oka lehet: miután átadták őket a katonai hatóságoknak, rövid úton döntöttek sorsukról, és kivégezték őket! Tanulmányunkban többször is szó esett a legendás magyar betyárvezérről, Rózsa Sándorról. Rózsa a szabadságharcban játszott szerepéért 1848 decemberében végleges amnesztiát kapott Kossuth Lajostól, és családjával együtt számadóként éldegélt egy Szeged-alsóvárosi tanyán. 1849. november közepén azonban a körúton levő Gyulai Gaál Eduárd főispáni helytartó tudomást szerzett a tartózkodási helyéről, és sorkatonasággal megerősített pandúrságot küldött rá. A betyár azonban két katona lelövése árán el tudott menekülni. A menekülését követő második napon, november 15-én már ki is hirdették a térségben a rögtönítélő bíróságot.⁵⁵ Ha tehát Balogék ekkor még életben voltak is, életük már nem tarthatott sokáig.

Arany János és „Kopasz Kenyeres”

Az Arany János életéről szóló összefoglalások és feldolgozások két, *Kenyeres Gyula halálára* című sírverse kapcsán térnek ki rá, hogy a költő 1850–1851-ben a nagyszalontai főbíróból (1845–1848) a szabadságharc után bevezetett új közigazgatásban járási szolgabírájává lett Kenyeres János (1818–1881) mellett dolgozott írnokként. A költő valóban hálás lehetett Kenyeres elhunyt atyjának, mivel

⁵⁵ SERES, *Karikással a szabadságért*, i. m., 240–243. A proklamációnak több példánya is fennmaradt, a egyik éppen Békéscsaba város kéziratárában: MNL BML, V. 302. c. 1. 1848–1851.



Balog Tógyer elismervénye Beliczay József földesúrnak a szekéréről levett bor miatt, Kötegyán, 1849. október 1.

az a korábbi 1848/49-es tevékenysége ellenére juttatta álláshoz szülővárosában, Rozvány György történetíró visszaemlékezése szerint a költő maga mondta neki, hogy Kenyeres a saját fizetéséből külön pótlékot adott neki! A térség történetét és néprajzát különösen jól ismerő zsadányi református lelkész, K. Nagy Lajos pedig Keresztúry Dezsőnek számolt be arról, hogy egy korábbi jó ismerőse, Vargha Lajos (ugyancsak zsadányi lelkész) azért veszett össze egy életre a költővel, amiért Kenyeres János mellett hivatalnokoskodott.⁵⁶ A térségben csak „Kopasz Kenyeres”-ként emlegetett szolgabíró sokaknak volt oka gyűlölni, hiszen az ő feladata volt többek között az egykori honvédtisztek katonai szerepének kivizsgálása, ő nyomozott a korona Szalontán keresztüli menekítése ügyében, és az ő ténykedése miatt lett betyár egy helyi nemesi család sarja, az 1851-ben felakasztott Fábíán István is. Mindezekhez hozzátehetjük, hogy 1849 szeptember–novemberében Kenyeres volt a Balog-féle betyárbanda utáni hajtóvadászat egyik irányítója is! Röviden érdemes összefoglalni ez irányú tevékenységét.

1849. szeptember 5-én és 30-án Gyuláról Kis Antal Békés megyei főszolgabíró Beliczay József kirablása miatt két illyei lakos mielőbbi elfogatását és hozzá küldését, valamint a betyárok üldözésének szorgalmazását kérte Kenyeresről. Ugyancsak szeptember 30-án Radványi Albert méhkeréki jegyző Balogéknak a faluban való mulatozásáról és a házában tett látogatásáról számolt be. Kenyeres

56 Minderről lásd: SZILÁGYI, Arany János és a sírversek, i. m., 171–172.

szeptember 10-én utasította Medzihrádszky Frigyes szalontai járási csendbiztost a betyárbanda üldözésére, október 5-én pedig Jósa Péter cs. kir. főispáni helytartótól kért katonai segítséget, akik a helyi és a szomszéd Békés vármegyei pandúrokkal együttműködve talán nagyobb eredményt és sikert érhetnek el.

Hollószeghy Sándor szolgabíró október 31-én Sarkadról írt Kenyeresnek Balog Tógyer és Varga István előző napi sikeres elfogásáról, és kérte a már korábban elfogott és Szalontán őrizet alatt levő cinkostársaik átküldését. Az ügy széles körű kivizsgálásával Jósa Péter Kenyereset bírta meg, és úgy rendelkezett, hogy kihallgatásuk után mindkét elfogottat azon nyomban kísértesse át Nagyváradra. Igen ám, de nemhogy Balogékat Szalontára hozták volna, Kenyeres tudta nélkül még az ottani őrizeteket is Sarkadra vitték. Az ügy végül megoldódhatott, mert november 3-án már a Gyulán fogva tartott Jovicza Iliát kérte át szembesítés végett. A gyulai betyárt a vele és Balog Tógyerrel kapcsolatban időközben elfogott néhány más gyulai lakossal egyetemben végül Andrassy Ignác és Czenger Gáspár Békés megyei csendbiztosok kísérték át Nagyváradra.⁵⁷

A történethez még hozzátartozik, hogy november 17-én Kenyeres becsületsértésért és rágalmazásért feljelentette Jósa Péternél Medzihrádszky Frigyes csendbiztost, és annak állásából való felfüggesztését kérte. A szolgabíró azt sérelmezte, hogy Medzihrádszky széles körben terjesztette, hogy a Balogék utáni hajtóvadászat során Kenyeres erdőgyaraki csőszénél temérdek fegyverre bukkantak. A csőszlakban talált fegyverek – öt kard és egy pisztoly (Medzihrádszky jelentése szerint három kard és egy kétcsövű fegyver) – valójában a betyároktól származtak, amiket azok menekülés közben elhajigáltak, és a csősz utólag összeszedett.⁵⁸ A főbiztos ugyan elrendelte a hivatalos vizsgálatot, de Medzihrádszky továbbra is hivatalában maradt, amit mi sem bizonyít jobban, hogy a következő évben ő üldözte és fogta el a nemes legényből lett szalontai betyárt, Fábíán Pistát is. Jó néhány évvel később pedig, amikor az időközben bevezetett és működés-képtelennek bizonyult zsandárság helyére újra bevezették a megyei irányítású pandúrságot, 1859–60-ban ismét őt választották meg a szalontai járás csendbiztosának!

Úgy vélem, hogy a fent leírtak jól megvilágítják Kenyeres János szolgabírónak a békés-bihari betyárvilág felszámolásában vitt központi szerepét. A mellette dolgozó, nyilvánvalóan a hivatalos levelezését is intéző Arany János tehát a nép körében szájról szájra terjedő kósza híresztelések mellett egyértelműen első kézből juthatott hozzá a környékbeli betyárok tetteit elbeszélő hivatalos forrásokhoz, amilyenek a kondorosi csárdában végrehajtott nagyszabású rablótámadás beszámolóí is voltak.

57 SERES, *Balog Tógyer, i. m.*, 61–65, 67, 81–84.

58 *Uo.*, 70, 84–85.

FÜGGELÉK

I.

Arany János: A betyár

Töredék

Dallam: „Bort ittam én, boros vagyok”

I.

Kondorosi csárda mellett
Gulya, ménes ott delelget:
Csárdabeli szép asszonynál
Bort iszik az öreg-bojtár.

Öreg-bojtár, kis-szamadó,
A főcsikós után való;
Leányokért élő-haló,
Menyecskék kedvire való.

Héj, kocsmáros, hova lett kend?
Furcsa rovás megy odabent:
Hiba van a kréta körül:
Egyet felír, kettőt törül.

Héj, kocsmáros, eb az ingét!
Elszeretik a menyecskét!...
El van az már réges-régen,
Afelől már alhatik ken’.

Csaplárnének volna kedve,
Csak vihogna, enyelegne:
De a betyár búsan hallgat
A karimás kalap alatt.

Mi lelt téged, Pista szentem,
Hogy ma szavad se vehetem?
Mi lett volna! duzzog Pista,
S a rossz bort mint tejet issza.

Beteg vagy te, szívem István!
Vagy haragszol? mondd ki nyilván
Nem haragszom, semmi bajom:
Csak magamban gondolkozom.

Így iszogál alkonyatig,
Míg a nap is lehanyatlik;
Néha-néha egyet kurjant,
Azt is a legszomorúbbat.

Este pedig indulóban
Visszafordul az ajtóban:
Már most Juci, Isten hozzád!
Tartsd még azt a piros orcád.

Jaj galambom, jaj szerelmem!
Rosszat sejtek a szemedben:
Hova készülsz? katonának?
Egy-fiú vagy: nem kívánnak.

A kívánás: az mind semmi:
De most ennek így kell lenni.
Jaj ne menj el, gyöngyvirágom,
Jobb, pihensz a vetett ágyon.

Puha ágyon, puha gyepen
Nyugovásom nincs már nekem:
Sem éjjelem, se nappalom:
Mindig az ágyúszót hallom.

Pista köszön, indul tovább,
Fölkeresi ménes-lovát;
Juci csak úgy néz utána
Míg behal az éjtszakába.

Csikós, gulyás gyülekezik,
A menyecskét körülveszik
De Jucinak egész estve
Odavan a játszó-kedve.

Hej, akkor nap, azután is,
Holnap is, holnapután is,
Akkor is, ha más öleli:
Pistával van feje teli.

Dallam: *Porcsalmai Palkó nótája*

II.

Csongorádi Pista magában	Hej keserves, láncos, lobogós!
Válogat a ménes lovában;	Tud-e imádkozni a csikós?...
Mint a kanász pergő dolgában,	Uram Isten! lásd meg dolgomat:
Válogat a csikók javában.	Most lopom az <i>utolsó</i> lovat.
Válogathat benne, van elég.	Ezt az egyet nézd el, Jehova!
Kiereszti pányvás kötelét,	Nem cselekszem többé, de soha;
Sárga csikó hurkon megakad,	Ezt se teszem, bár is, magamért:
Mond a betyár ilyen szavakat:	Teszem... a jó Isten tudja mért.

Nagy-nehezet sóhajt utána,
Veti magát sárga lovára,
Vágtat a ló messzi határra,
Csak úgy bámul a hold utána.

Dallam: „*Pej paripám patkószege...*”

III.

Tiszaparton táboroz a huszárság:
Arra veszi Pista betyár futását.
Adjon Isten! Hozott Isten! mi bajod? –
Semmi bajom; huszár lenni akarok.

Összenevet a legénység, összenéz;
Így kötődik a bojtárral egy vitéz:
Még huszár, hé? nagy kívánság, nagy dolog,
Sokat akarsz, édes öcsém: hát gyalog?...

Gyalogoljon ám a kutya! nincs lova;
Gyalogoljon aki szokta, én soha!
Lovon nőttem, növekedtem ennyire:
Kardot ide meg sarkantyút izibe!

Van paripám, én szöröztem magamnak,
Ilyet ugyan komisz lóba' nem adnak;
Szegény magyar! hogy is győzné a huszár:
Nem ad neki őfelsége a király.

Emberem vagy! talpraesett felelet!
Addsa tehát azt a vaskos tenyered;
Itt a kulacs, bor van ebben, nem lőre;
Ihatunk ma – holnap aztán: „előre!”

Dallam: „*Majd elmegyünk, rózsám...*”

IV.

Jó huszár volt Pista,
Amilyen egy huszár lehet;
Meg se is gyalázta
Azt a nevet, a gyöngy nevet.

Apja-házához ment
Ha beszállta, ha beszállta:
Csirkefiú nem sok:
A' se veszett el utána.

Szófogadó is volt,
Soha semmit nem hibáza;
Azt se tudta, milyen
Az a pálca, káplárpálca.

Bort sem ivott, hej! csak
Szomjuságról, szomjuságról;
Káromkodó sem volt
Különben, csak haragjából.

El merte mondani
Kapitány úr is felőle:
Haj! ha írni tudna,
Káplár lehetne belőle.

Hát még a csatában,
Ütközetben, ütközetben!
Akkor volt ő ember
A tizedben, a tizedben!

A zászló-aljára
Fel lehetett volna tenni –
Ha huszár nem lett vón'
A többi is, valamennyi.

(1849)

Szepesváry Iván kézírata a kondorosi csárdáról (Budapest, 1962 decembere)
Gépirat a kondorosi Dérczy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény
helytörténeti gyűjteményében

Kondorosi csárda...

Budapest, 1962. dec. hó.

Szepesváry (Szlovák) Iván aranyokleveles mérnök

A törökök kiűzése után az 1670-es években, a véráztatta „Alföld” csaknem teljesen elnéptelenedett. A birtokpercek lezajlása után az ország különböző részeiből a lakosság nagyon lassan lett ide betelepítve.

Mintegy 100 évvel később létesítették a környékbeliek Kondoros pusztán a csárdát, amit az öt felől idetorkoló országutak tettek szükségessé. Ide futott össze Szarvasról, Endrődről, Gyomárról, Békéscsabáról és Szentestről vezető országút, a csárdában pihentek meg az utasok, no meg a betyárok is, ez volt a búvóhelyük, főhadiszállásuk is. 1810 és azt követő években ide járt Rózsa Sándor, Kanalas Menyhért és a többi betyár társai és az említett országutakon fejtették ki tevékenységeiket, néha nem a legkíméletesebb módon. A bécsi udvar ezért is állíttatta fel a csárda közelében a „pandúr-szállást”, hogy a pandúrjaival ellenőriztesse a betyárokat. Úgy a pandúrok, mint a betyárok is nagyon vigyáztak arra, hogy egymásba ne „botoljanak”. Ha pandúrok jöttek, megléptek a csárdából a betyárok, ha a betyárok mulattak a csárdában, úgy rendszerint másfelé volt dolguk a pandúroknak.

A bécsi udvar nem ebből a célból létesítette a pandúrszállást, hanem Batthyány gróf miatt, akinek a közeli Csákon volt a birtoka, s nem jó szemmel nézte, hogy „lófuttatás címen” ott gyülekeznek a „rebellis magyar urak” és Bécs ellen konspirálnak. Ezeket kellett figyelni a pandúroknak, ezért kapták is Bécsből a fizetésüket.

A betyárok különben a környékbeli uradalmaktól rendes konvenciót kaptak, ezért biztosították az illető uraságok és alkalmazottjainak élet és vagyonbiztonságát, ezt pontosan be is tartották. Bevett szokás szerint az uradalmi kasznárok pontosan le is számoltak a betyároknak nyújtott pénzüsszeggel, pl. Kanalas Menyhértnak 10 renes forint „kötőpénzt”, szállásra és kosztra 50 krajcár stb. Előfordult az is, hogy az „elkötött” lovakat valamelyik ménesbe helyezték el, ott biztonságban voltak, s ha a nyomozás a lovak után holtpontra jutott, úgy eljöttek érte és elvitték a lovakat épségben. Ezért nagyon vigyáztak, nehogy az uraságbelieket idegen betyárok részéről valami bántódás érje. Batthyány grótot a szabadságharc leverése után a bécsi kamarilla kivégeztette és emlékművénél az örökmécses talán még most is ég.

Annak idején igen forgalmas volt a csárda, nemcsak a betyárok, hanem neves emberek is megszálltak ott: Erkel Ferenc átutaztában akkor szállott meg ott, amikor Rózsa Sándorék is ott mulattak. Amikor megtudták, hogy milyen híres muzsikus van a csárdában, behozták a „delizsánszról” a zongorát, kérésükre valószínű hangversenyt adott nekik Erkel Ferenc és az ott iszogató vendégeknek. Ezért hálából elkísérték Erkel Ferencet egészen Szentesisig, nehogy valami bántódása legyen más idegen betyárok részéről. A csárdában annak idején megfordult Arany János és Petőfi Sándor is. A csárda belső falán sokáig olvashatók voltak feljegyzéseik, verssorai, amiket azonban a meg nem értő, talán hálátlan utókor lehántott és bemeszelt reá egy nagy „semmit”.

A kondorosi csárdából jelenleg csak egy kémény van meg, az is a vendéglátóipar vendéglőjének udvari szárnyába beépítve s ott látható még a padláson a régi kémény, ennek egyik részében sem volt füstjárat, hanem két 50/50 cm nyílás a földben lévő alagútba vezetett, ez volt a betyárok búvóhelye, süllyesztője. Ezt a bizonyos két alagutat még nem tárták fel, állítólag a szabadba vezetett s olyan tágas volt, hogy oda még lovakat is lehetett rejteni. Lehet, hogy ez csak a képzelet szüleménye!

A csáki Batthyány uradalom a forradalom leverése után a Geiszt család birtokába került, akinek szolgálatában állott Petőfi István, Sándornak az öccse, mint kasznár, helyesebben számellenőr-könyvelő. Fáma szerint a Geiszt család őse vagyonát miligyertya gyártásának a meghonosításából szerezte, ugyanis ő ennek a gyártását Franciaországban sajátította el és itt szabadalmaztatta. Míg Petőfi Sándor lánglelkű költő képzelete a fellegekben járt, addig öccse, István nem irodalmi alkotásokat hagyott hátra, hanem ilyen számadásokat: Évi fizetése eleinte 315 ft. volt, majd később, minthogy rendkívül pontos, megbízható alkalmazott volt, 1000 ft.-ra emelték, melyhez hozzájárult az állattartás, mint pl. 1866. október hó 20-i kimutatása szerint: Irászon, Csökmön és Kiscsákon 19 db. különböző számos jószág (tehén, üsző, borjú stb.), 20 sertés (koca, ártány, malac és hízó, amit az uraság eladott részére), valamint egy hátló.

A vendéglőben még ki van függesztve egy festményen Rózsa Sándorék lovas harca a pandúrokkal, ez azonban a szabadságharc egyik ütközetét ábrázolja nehézlovassággal, mert nem valószínű, hogy a pandúrok, betyárok nehéz meklenburgi lovakon jártak volna! A régi csárda kocsmárosa Szarvasról odatelepített Bagi Pál volt: 1803–1868., özv. Bagi Ádámné fia, mindkettő Szarvason van eltemetve az evangélikus temetőben. (élt 92 évet: 1776–1868) a Szlovákok sírja mellett, kikkel később rokonságba került. Ugyanis unokáját, Bagi Johannát Szlovák Soma szarvasi tanító vette el (ez az én nagyapám). Bagi Pál kocsmáros felesége Adamik Anna volt, az a bizonyos „csárdabeli szépasszony”, akit versében Arany János is megörökített. A vers címe: A betyár. 1850-ben írta és ezen leírásom végén ennek 5 versszakát közlöm, a Széchényi Könyvtárban eredetiből kiírva.

A régi kondorosi csárdáról sok neves író emlékezett meg, így Szabolcska Mihály is a „Salzburgi csapszékben” és a „Grand Café” c. versében, ez utóbbit ezen írásom végén teljes egészében közlöm. Ő is volt (Szarvason volt diák az 1880-as években) a kondorosi csárdában, de már a betyárvilág után. A sajtó is sokat foglalkozott a XIX. században, egykorú rajzokban, leírásokban. Mindezeket ilyen rövid leírás keretében nem áll módomban ismertetni. A Szegedi Állami Levéltárban fel van sorolva a kondorosi csárdában „tanyát ütő” betyárok neve, kiléte stb. de ez már inkább egy néprajzi kutató, író feladata lenne ezeket összegyűjteni.

Kondoros pusztán az 1870-es években alapították a Kondoros községet, ennek első bírója Dérczy Ferenc volt, aki maga is gazdálkodott egy, a község melletti grófi birtokon. Ő különben, mint egész fiatalember, 19 éves volt, részt vett az 1848/9-es szabadságharcban. Kossuth Lajos honvédhadnaggyá nevezte ki, de mint sebesültet az osztrákok elfogták, majd Kufstein várába zárták. Ott raboskodott embertelen körülmények közt, hosszú ideig, Kölcsey Ferenc és a többi magyar hazafiakkal, majd 1836-ban (?) megnősült és Kondoros pusztán helyezkedett el, mint földbérló, 25 évi szolgálat után, a bíróságról jelentett (?) leköszönt, a község 25 éves jubileuma alkalmából, kormánykitüntetést is részesült, de neki a falusiak szeretete mindennél többet ért.

Az akkori előjáróság meg is festette életnagyságú képét, amit a tanácsteremben helyeztek el. A mostani tanács pedig utcát nevezett el róla. Engem nemcsak apai, hanem anyai ágon is sok szál fűz Kondoroshoz, gyermekkorom nagy részét ott töltöttem, bár állandó lakhelyem Szarvas volt. Dérczy Ferenc azonban nagyapám volt, akinek fiatalabb korában az előbb említett Petőfi István testi-lelki jó barátja volt, hiszen édesanyám esküvőjén ő volt a násznagy. A mindezeket tanúsító eredeti anyakönyvi kivonatok birtokomban vannak. A község első evangélikus tanítója Szarvasról, Szlovák Márton volt, később okleveles tanítót hoztak, ő viszont visszament Szarvasra és ott továbbra is kőműves mesterségét folytatta. Ő a Bagi Pál kocsmáros vejének testvérébátyja volt.

Kondoros község utcáinak a kimérését, Kicska Pál szarvasi mérnök tervei alapján, édesapám, Szlovák Jenő, mint fiatal kezdő mérnök mérte ki, s ekkor ismerkedett meg a bíró leányával, Paulinnal, édesanyámmal, akit el is vett feleségül 1879. évben. Ekkor már a betyárvilág szűnőben volt Kondoroson, a környékbeli szorgalmas parasztság betelepült a községbe és azt szeretettel építette, fejlesztette, úgyhogy most az ország egyik legvirágzóbb községe lett.

Rózsa Sándor, a híres alföldi betyár 1848-ban egy lovas szabadcsapatot szervezett, miután „amnesztiában” részesítették, amit Jókai Mór vitt el előzőleg a bűvőhelyére. Ezt ő Jókai olyan szépen le is írt egy regényében.

A szabadcsapat Asbóth Lajos tábornok seregében harcolt a szerbek ellen, többször ki is tűntették, de a rendes katonaság és a környékbeli nép sokat panaszkodott a „zsvány” csapatra. A szabadságharc leverése után az osztrákok hirdetményben szólították fel a bujdosókat jelentkezésre, mert ha nem, akkor

elfogják őket, és hazaárulókként fognak velük bánni. 1852-ben Rózsa Sándorra egy 100-as számú külön körözüvényt bocsátottak ki, amely rövidebben összefoglalva a következőképpen hangzott: Mintegy 40–42 éves, középmagas, nyúlánk termetű, haja sötétszőke, bal fele fésülve homlokát fedi, nagy bajuszát jobb kezével sodorva, csillogó szemét félig lehunyva, földre szegezi, beszéde lassú, különben hallgatag, mások jelenlétében igen nyugtalan.

Rózsa Sándort is elfogták, Therezienstat-várörntönbe zárták, később kiszabadult és Szamosújvárra költözött a testvéréhez és ott is halt meg, állítólag tüdőbajban. Rózsa Sándor és a többi betyárok életét Móricz Zsigmond írta le két hatalmas kötetben, azt hiszem, ez igen kedves olvasmánya a magyar közönségnek korunkban.

(Mint szabad ember. A sírjáról is van kép.)

A „kondorosi csárda” a vendéglő, most csendes, legfeljebb a hétvégén vagy a munkaszüneti napokon van élénkség. A környékbeli és helybeli tsz. tagok társalognak, feketéznek, sörözgetnek, iszogatnak, néha-néha cigánymuzsika mellett, emlékezve a régen letűnt betyárvilágról, legfeljebb a szellő fújja azt a régi melódiát...

„Kondorosi csárda mellett, gulya-ménes ott legelget...”

Therezienstadban R. S.-ről egy kőrajz készült, ott áll megláncolva a börtönben; ezen rajz másolat birtokomban is van.

Budapest, 1962. december hó.

Szepesváry Iván sk.

aranyokleveles mérnök.

Petőfi István fia is szarvasi diák volt, mint a bátyjának a fia, Zoltán, de őt az apja nem adoptálta, így az anyja nevéen szerepelt, mint Bartal István, aki Dancs Szilárd, később ügyvédbojtárnak a jó barátja volt, akit én is nagyon jól ismertem Szarvason. Petőfi István fényképe a birtokomban van.

[Itt Arany János *A betyár* c. versfüzére I. tételének 1–5. szakaszát közli, majd a Rózsa Sándor c. vers kezdetét:]

Rózsa Sándor

1849.

Rózsa Sándor, Rózsa Sándor hová lettél?
Mevagy-e még, harcolsz-e még, vagy elestél?
Mevan-e még az a híres karikásod,
Akiel úgy meghajtád a vad rácot?

Derék magyar Rózsa Sándor... stb.

„Grand Café”

1900.

Szabolcska Mihály

Temesvár

Sír a nóta, magyar nóta,
Muzsikálnak este óta,
Messze, messze idegenbe,
Mesebeli tündérkertbe,
Egy párisi fogadóba,
Fogadóba.

Mennyi érzés, mennyi bánat,
Szíve van tán a nótának?
Oly szomorún sírdogálja:
Miben áll a mulatsága,
Kondoroson a bojtárnak,
A bojtárnak.

A teremnek minden lángja,
Mintha pásztortűzzé válna.
Csak itt bent a cifra lányok,
Fényes urak, asszonyságok,
Nem figyelnek a nótára,
A nótára.

Nevetgélnek, beszélgetnek,
De ők arról nem tehetnek.
Tudja a jó Mindenható,
Mi is azon sírni való,
Hogy a ménes ott delelget,
Valahol egy csárda mellett,
Csárda mellett.